

DE BESTRIJDING VAN DE CHOLERA IN ANTWERPEN TIJDENS DE 19DE EEUW

door Sonja Van De Vijver

Antwerpen werd in de loop van de 19de eeuw verschillende malen door een cholera-epidemie getroffen. De positie van de stad als internationale haven is daar zeker niet vreemd aan geweest.

Overlopen we even het aantal dodelijke slachtoffers :

Periode	aantal slachtoffers	% van de bevolking
1832-1833	738	1 %
1848-1849	1.697	1,9 %
1853-1854	515	0,5 %
1855	103	0,1 %
1859	990	0,9 %
1866	2.961	2,4 %
1873	86	0,05 %
1892-1893	167	0,06 %

Hoe reageerde de bevolking ? Hoe reageerde het stadsbestuur ? Wat was het verband met de hygiënische toestand van de stad ? Laat ons dat eens bekijken aan de hand van de zwaarste epidemie, die van 1866.

Hoe de stad de cholera binnen haar muren brengt (1864)

De ziekte brak uit in mei op het emigrantenschip *Agnes*, afkomstig uit Bremen met bestemming New York. Door tussenkomst van de minister van Binnenlandse Zaken werd het Fort Liefkenshoek aangeduid als voorlopig onderdak en quarantaineplaats voor de 399 landverhuizers waarvan er 60 zouden overlijden. Via logementshuizen was de cholera ondertussen de stad binnengebracht, waar voornamelijk in de warme zomermaanden heel wat slachtoffers zouden vallen. 4.996 gevallen werden aan de overheid bekend gemaakt, waarvan 2.961 met dodelijke afloop. Op een bevolking van ca. 123.500 inwoners betekende dit dat 1 op 25 Antwerpenaren aangetast werd (1 op 42 stierf).

De cholera spaarde geen enkele leeftijd. Toch werden vooral zeer jonge kinderen getroffen (623 zieken waren jonger dan 5 jaar), daar die zeer vatbaar zijn voor allerlei maag- en darmziekten. Het ergst getroffen waren de arme en dichtbevolkte Eerste Wijk (het aloude schipperskwartier rond Sint- Pau-

Avis très-important.

Par arrêté Royal du 13 janvier 1883, *Moniteur* N° 49, le sieur **Louis-Joseph DEMANET**, de Saint-Hubert, province de Luxembourg, a été breveté pour avoir découvert et composé une **LIQUEUR STOMACHIQUE**, très-agréable à boire et qui a, en outre, la vertu de faire disparaître, sans douleur et comme par enchantement, les retentions d'urine provenant même de la **PIERRE** que cette liqueur fait dissoudre sans qu'il soit besoin de recourir à la sonde : ce qui est justifié par les certificats que le sieur **DEMANET** possède en grand nombre et qui lui ont été adressés spontanément par les personnes guéries, ainsi que par les nombreuses demandes qui lui arrivent constamment.

Cette Liqueur est reconnue être Anti-Cholérique parce qu'elle nettoie et fait évacuer tout ce qui nuit au corps humain.

L'inventeur susnommé est seul et unique dépositaire de sa liqueur.

Il vend au prix de fr. 3-50 la bouteille, prise chez lui.

Il expédie contre remboursement.

Publié par reconnaissance et dans un but d'humanité.

Advertentie van "Liqueur stomatique" (SAG, modern archief)

lus met 1.249 gevallen), het Sint-Andriesskwartier (Vierde Wijk - 1.824 gevallen) en de buurt van de Sint-Jacobsmarkt en de Pieter van Hobokenstraat in de Tweede Wijk. Buiten de oude Spaanse vestingen (afgebroken in 1859) werd vooral de zogenaamde Seefhoek in de Vijfde Wijk getroffen (635 gevallen).

Het feit dat ook bij vorige epidemieën daar de meeste slachtoffers genoteerd werden laat ons al veronderstellen dat er van drastische sanering in Antwerpen nog niets in huis was gekomen.

De eerste maatregelen

Traditiegetrouw werden vanaf de vroegste tekenen van de ziekte eenvoudige onderrichtingen voor de bevolking aangeplakt. De klemtoon lag hierbij duidelijk op de hygiëne. Men zette de mensen aan zich regelmatig te wassen en de kleren te verversen. De woningen moesten dikwijls verlucht worden en vooral goten en wc's dienden zorgvuldig gekuist. Alkoholische drank (dē plaag van de 19de eeuw) werd sterk afgeraden en er werd gevraagd op te passen bij het eten van aardappelen, wortelen, mosselen, schollen en andere vis, fruit, groenten, gerookt, gezouten en vet vlees. Kortom bij alle voedsel. Tegelijkertijd verscheen in de pers de gebruikelijke reclame voor allerlei onfeilbare middeltjes. *Les pilules et l'onguent Holloway* brachten zeker genezing, evenals insputingen met lauw water ! Men mag niet vergeten dat men over de aard van de ziekte nog volledig in het duister tastte en dat de meerderheid der artsen nog altijd niet geloofde in de besmettelijkheid ervan.

De gezondheidsdienst van de stad oefende strenge controle uit op alle openbare gebouwen. In de scholen moest men elke avond de plankenvloer wassen en iedere nacht de klassen ontsmetten met chloorkalk. In de volksbuurten richtte de vuilnisdienst een extra ophaalbeurt in om zeven uur 's morgens en het houden van varkens en konijnen in de stad werd verboden.

Slechte voeding en alcohol waren oorzaken van verzwakking van de volksklasse en aldus ook oorzaken van de epidemie. Reeds een jaar voor de ziekte uitbrak, spande het bestuur zich in een controle uit te oefenen op de verkoop van onrijp fruit, vis en vlees.

Vooraf op dit laatste daar er runderpest heerste en het volk zich gemakkelijk liet overhalen dit uiteraard goedkopere vlees aan te kopen. Het ongezonde voedsel werd aangeslagen en meegegeven met de dienst der mestpacht. Om de havenbevolking en -arbeiders, die gewoonlijk het water van het Schijn of het water dat werd meegevoerd aan boord der schepen dronk, een gezondere drank te bezorgen, werden tweemaal dags twee tonnen van 15 hektoliter drinkwater naar de dokken gevoerd door de dienst der mestpacht, evenals een ton van 650 liter met een speciale koel-drink, bereid door de apotheek der armen, waarvan de konsummatie later werd opgedreven tot 2.500 liter per dag. Een probleem in dit verband was de jaarlijkse Antwerpse Kermis in augustus. Kon dat in de gegeven omstandigheden ? Sinds juli was trouwens al het dansen in de herbergen verboden. Ondanks het groot protest van muzikanten en handelaars werd dit volksfestijn altijd maar weer uitgesteld.

Echte infectiehaarden : de arbeiderswoningen

Een zorgenkind te meer betekenden de talloze stegen in de stad. Sinds 1851 moesten zij tweemaal per jaar gewit worden, iets waar bij dreiging van cholera sterk op aangedrongen werd. Het bureel van weldadigheid leende de bors-tels, en schonk ter aanmoediging een vergoeding van 50 centiemen aan allen die ze terugbrachten met een bewijs van de politie dat ze hun woningen gekalkt hadden. In juni 1866 kreeg de gemeenteraad het recht de nodige maatregelen tot gezondmaking voor te schrijven en zelfs op rekening van de eigenaars te laten uitvoeren indien deze in gebreke bleven. Vele huizen en zelfs ganse gangen werden hierdoor tijdens de epidemie ontruimd. Dagelijks werden ook 60 à 90 hektoliter ijzersulfaat en chloorkalk in de stegen uitgegoten ter ontsmetting en met grote vuren probeerde men de lucht te zuiveren. Herhaaldelijk wees men op de noodzaak van gezonde woningen voor de arbeiders. De *Koophandel* zette de burgerij aan tot het bouwen van werkmanswoningen, volgens het blad een zeer renderende onderneming. Het volledig slopen van besmette kwartieren was een heilige taak voor het gemeentebestuur, althans volgens de *Précurseur*. Onmiddellijk na het einde van de epidemie spande het

bestuur zich in deze taak te volbrengen. In iedere wijk werd een commissie benoemd, bestaande uit een lid van de lokale geneeskundige commissie, een adjunkt-kommissaris en een werkopzichter om alle steegjes, beluiken, koeren, enz. te bezoeken, de hygiënische toestand ervan vast te stellen en de nodige maatregelen voor te schrijven. In minder dan een jaar tijd werden hieromtrent 300 kollegiale besluiten uitgevaardigd, voornamelijk betreffende de arme Vierde Wijk. De stegen en gangen, in de loop van de epidemie gesloten, werden grotendeels terug bewoonbaar gemaakt. Daarvoor werd onder andere de bestrating helemaal opgebroken om de besmette aarde weg te nemen en daarna gecementeerd om te beletten dat besmette organische stoffen zich later verder zouden ontwikkelen. Ook voorkwam men aldus de infiltratie van het huishoudwater in de bodem. De oprichting van een openbaar slachthuis, in principe reeds in 1827 goedgekeurd, kwam eveneens weer ter sprake, daar de 96 slachterijen, verspreid over de stad, broeinesten van besmetting bleken.

Op 9 november 1872 besloot het liberale stadsbestuur, ondanks protest vanwege de beenhouwers, gesteund door de katholieken, grond te kopen voor het bouwen van een slachthuis.

... en de ruïen

Bijzondere zorg werd ook besteed aan de riolen, de ruïen en al wat ermee in betrekking stond. Evenals bij de vorige epidemieën deden de eerste gevallen zich voor bij de Scheldeoever, de onoverdekte ruïen en in de huizen gelegen op de onderaardse kanalen, daar WC's en riolen van de huizen meestal in direct contact stonden met die kanalen en zo toelieten dat de verderfelijke geuren in de woningen doordrongen. Tijdens de epidemie van 1866 volgde de ziekte echter minder de loop der kanalen dan vroeger. De uitleg hiervoor vinden we in de getroffen maatregelen. De eigenaars van huizen in verbinding met de onderaardse kanalen werden verzocht sifons te steken. De verluchtingsschouwen van de kanalen werden verhoogd en men legde er vuren in aan om de luchtcirkulatie te bevorderen. Het reinigen van de riolen mocht alleen in uiterste nood en het spuien van de kanalen werd zelfs tijdelijk verboden.

De Antwerpse ziekenhuizen

Nagenoeg de helft van de choleraslachtoffers kwam terecht in de ziekenhuizen. Antwerpen beschikte over het eeuwenoude Sint-Elisabethgasthuis en het in 1846 geopende kindergasthuis Louise-Marie. Reeds in 1865 had de lokale geneeskundige commissie erop aangedrongen een speciaal hospitaal voor choleragevallen in te richten, daar Sint-Elisabeth ook in gewone tijden steeds helemaal volzet was en er bovendien het gevaar bestond dat zo ook andere zieken zouden besmet worden. Op 9 mei 1866 schreef de stad aan stadsarchitect Dens, dat het nuttig zou zijn, mocht de cholera uitbreken, één der gemeentescholen om te vormen in een tijdelijk hospitaal en dat er in de Leguit, het stadsmagazijn, 700 bedden beschikbaar waren. Dens stelde hierop de school van Sint-Willibrordus voor, gelegen in de Vijfde Wijk (één der verst van Sint-Elisabeth verwijderde kwartieren). De school zou 140 zieken kunnen bevatten. De onkosten voor de gezondmaking van het gebouw en voor het overbrengen der meubels zouden ongeveer 2.200 frank bedragen. De stad besloot het gebouw indien nodig ter beschikking te stellen voor de verzorging der patiënten maar vond dit vooreerst onnuttig, temeer daar de instelling van een speciaal hospitaal een slechte indruk zou maken op de bevolking. Ondanks de hevigheid van de epidemie bleef de opening van een tijdelijk hospitaal echter achterwege. De *Courrier de la semaine* bekritiseerde het stadsbestuur hierop en oordeelde dat men minstens buiten de Lillo- of Rode Poort voorlopige hangars had moeten bouwen om de ontelbare zeelui, die cholera hadden, te verzorgen. Dit zou volgens de krant weinig gekost hebben en het zou de bevolking de trieste aanblik hebben bespaard van de vele overbrengsten naar het gasthuis. Smalend vervolgde zij dat de stad liever één miljoen spendeerde aan de bouw van een Vlaams zogenaamd nationaal theater, dan aan de uitbreiding van Sint-Elisabeth of de bouw van een nieuw ziekenhuis. Reeds herhaaldelijk hadden ook de provinciale geneeskundige commissie en de gouverneur bij het stadsbestuur op dit laatste punt aangedrongen.

Het zou echter nog tot 1884 aanslepen alvorens Stuivenberg als nieuw hospitaal geopend werd. Het was bestemd

voor alle zieken, getroffen door infecties of besmettelijke ziekten en beschikte over acht grote afzonderingspaviljoenen. Maar toen waren de grote epidemieën al voorbij!

Voor het transport der zieken had het beheer der godshuizen in november 1865 een nieuw rijtuig doen bouwen. Dit volstond echter niet tijdens de epidemie. De meeste zieken werden dan vervoerd op berries van het hospitaal, dat echter op een zekere afstand gelegen was van bepaalde besmettingshaarden, zodat de noodzaak zich vlug deed voelen op verschillende plaatsen draagbaren te plaatsen. Hierop stond de stad de Hoofdpolitiekommissaris toe de nodige tijdelijke dragers aan te duiden tegen een loon van drie frank per dag, evenals de lokalen waar men hen en de berries zou moeten installeren. Zo werden 26 draagbaren in diverse hulpposten over de stad verspreid.

Wegens de intensiteit van de ziekte gebeurde het meermaals dat alle berries benomen waren. Er werden daarom nog enkele extra posten ingericht. Toch moest men nog wachten, hetgeen veel klachten van de bevolking veroorzaakte. Het gebruik van vigilanten werd

door het stadsbestuur slechts in uiterste noodzaak toegelaten, maar de eigenaar had steeds het recht dit te weigeren.

De reden is duidelijk: onderweg zou de zieke het rijtuig kunnen bevuild en aldus besmetten. Dit gebeurde regelmatig bij de draagbaren. Nieuwe stukken als strozakken en dekens waren hiervoor altijd te bekomen in het stadsmagazijn aan de Leguit.

... en de thuisbehandeling

De geneeskundige dienst der armen was ingedeeld volgens de wijken en werd verzorgd door tien geneesheren-chirurgen en door twee chirurgen. Hiervoor ontvingen zij jaarlijks een ereloon van duizend frank. 6.708 behoeftige families hadden recht op gratis medische verzorging. De geneesheren van de armen-dienst der vier oude stadswijken zetelden iedere morgen, op een vastgesteld uur in een lokaal van het bureel van weldadigheid, de dokters van de Vijfde en Zesde Wijk in een lokaal van hun wijk.

Daarbuiten bezochten ze gedurende de rest van de dag de zieken aan huis. De dienst veranderde niet gedurende de epidemie, alleen in de volkrijke, erg ge-

DELICIOUSLY CREAMY

**OGDEN'S
OTTO
DE
ROSE
CIGARETTES**

IN PACKETS
ONLY
AT ALL
TOBACCO
DEALERS
AND
STORES

CHOLERA.

IMPORTANT DISCOVERY

BY
DR. TASSINARI.

Dr. Tassinari has carried out a series of experiments with tobacco smoke upon the germs of various infectious disorders, with results which are satisfactory.

Smoke passed through a hollow ball containing Cholera bacilli had a fatal effect upon germ life.

OGDEN'S OTTO DE ROSE CIGARETTES,

PURE VIRGINIA,
FIRST QUALITY,
PURE RICE PAPER,
ARE UNRIVALLED.

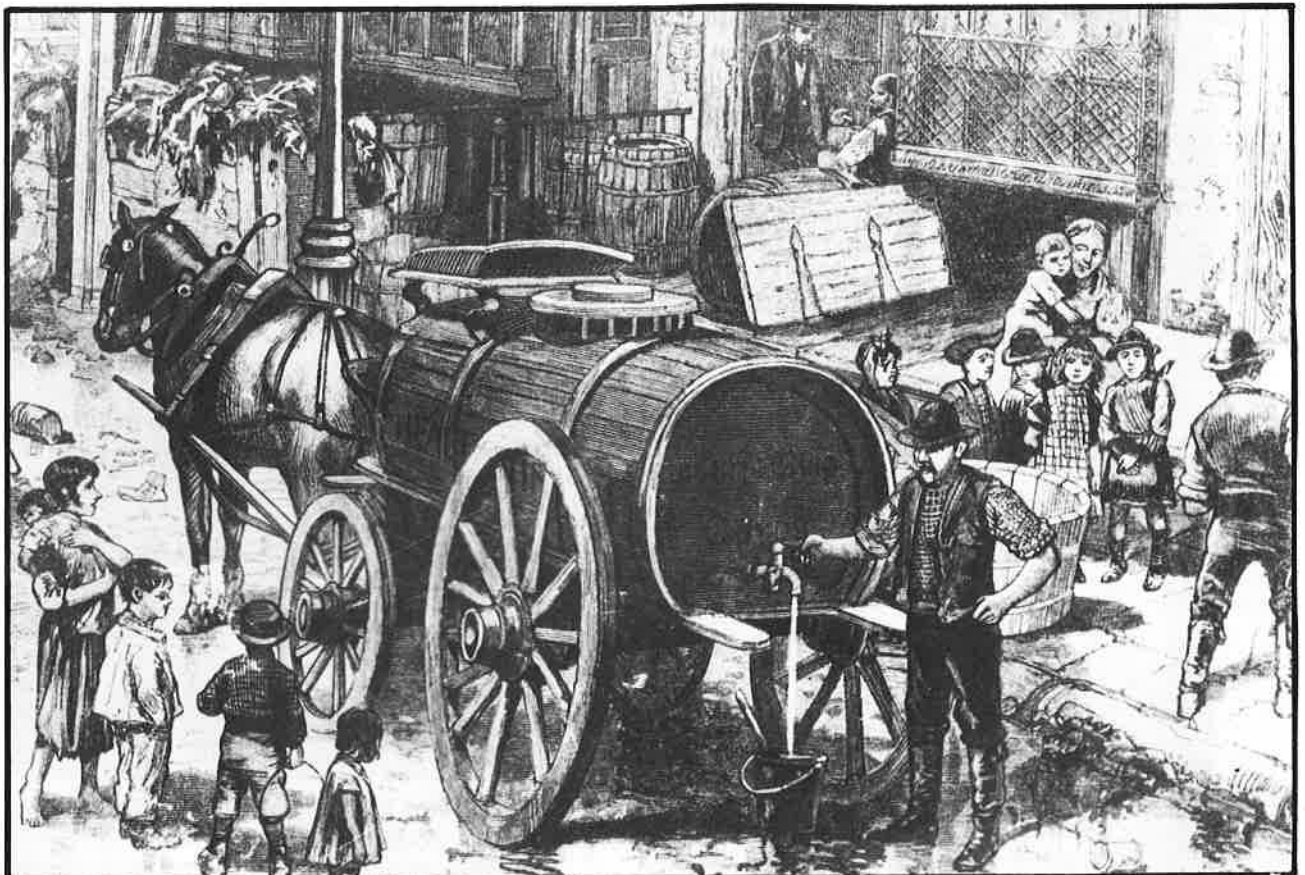
Publiciteit voor sigaretten als remedie tegen cholera (jaren 1880)

troffen Vierde Wijk, richtten vijf geneesheren van het bureel van weldadigheid op 21 juli een permanente medische dienst op in de Predikherenstraat. Ook in de Eerste Wijk werd dit voorgesteld maar door het verminderen van de ziekte niet meer nodig geacht. De gewone farmaceutische dienst werd verzekerd door 43 apothekers. Daarnaast bestond er de zogenaamde apotheek der armen van het bureel van weldadigheid onder leiding van een hoofd-apotheker met een jaarlijks loon van 2.400 frank.

In de Vierde en Zesde Wijk bevonden zich afdelingen van deze apotheek. Op 24 mei 1866 schreef de stad alle geneesheren en apothekers voor behoeftigen te helpen. Geneesmiddelen mochten afgeleverd worden aan de armen, bijgestaan door het bureel van weldadigheid, die een bewijs hadden van een geneesheer. De stad zou later alle onkosten vergoeden. Tijdens de epidemie bezorgden de apothekers zo geneesmiddelen voor ongeveer 2.400 frank. Als eerste hulp voor de getroffen en werden daarenboven in de politiekantoren, gemeentescholen en andere openbare inrichtingen cholera-remedies besteld, die in afwachting van de komst van de geneesheer moesten toegediend worden.

Uiteraard hechtte men veel belang aan de ontsmetting der huizen, kleren en andere zaken van slachtoffers. De kamer van de zieke moest na zijn vertrek gesloten worden tot na de ontsmetting. De geneesheren moesten de getroffen huizen melden aan de wijkkommissarissen, die daarvan dadelijk een rapport opmaakten, zodat de stad wist of zij de bewoners desnoods een ander tijdelijk onderdak moest bezorgen. De politie hield streng toezicht op deze leegstaande huizen, daar veel bengels er hun plezier in vonden in die huizen te spelen en er de ruiten kapot te gooien. Speciaal werkvolk was aangesteld om kamers, lakens, enz. met chloorwater te reinigen. De uitwerpselen werden in de WC's geworpen na toevoeging van ijzersulfaat als ontsmettingsmiddel.

Het stro en de strozakken van de dode choleraslachtoffers werd door de dienst van de mestpacht opgehaald en vernieuwd door het bureel van weldadigheid op vertoon van bons die direkt door de politiekommissarissen werden afgeleverd. De ophaling gebeurde tussen acht en negen uur 's avonds om een slechte indruk op de bevolking te vermijden. Het stro van de Derde, Vierde en Zesde Wijk werd naar het Kielkerkhof en dat der overige wijken naar een

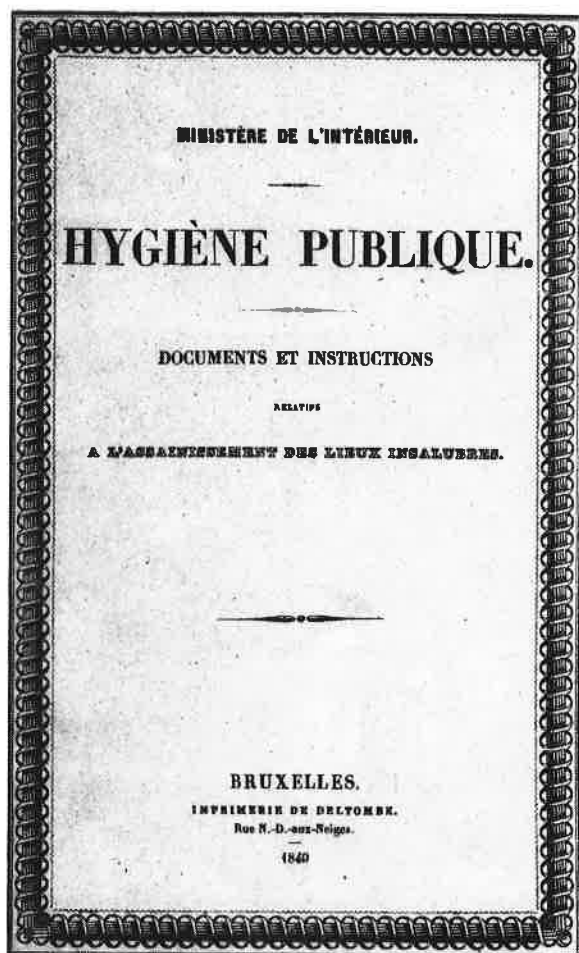
Het uitdelen van ontsmettingsmiddelen (gravure archief van het Department of Health, City of New York)

depot aan het Kattendijkdok overgebracht en er verbrand na toevoeging van chloorkalk. Regelmatig echter vond men nog kleren en linnen van slachtoffer in onreine opslag- en verkoopplaatsen omdat vele oude kleren- en meubelhandelaars de sterfhuizen afgingen en er alles opkochten. Het stro van de bedden der zieken werd ook meermaals weggehaald van de verzamelplaatsen, met alle nadelige gevolgen vandien, zodat de stad de directeur der mestpacht vroeg iemand aan te stellen om steeds aanwezig te zijn bij de verbrandingen om verdere verkoop te verhinderen.

In augustus 1865 gaf de burgemeester opdracht aan stadsarchitect Dens een lokaal te zoeken dat zou kunnen dienst doen als afzonderingshuis voor familieleden van choleraslachtoffers. Dens onderzocht hierop het Bezaanhuis, gelegen aan de St.-Walburgisplaats. Hier zou men slechts over de tweede verdieping kunnen beschikken, omdat op het gelijkvloers de concierge woonde en de eerste verdieping benomen werd door de navigatieschool en het wapenmagazijn van de burgerwacht. Daarnaast werden ook twee hangars buiten de stadswallen en een nieuw gebouw van de Zusterkens der Armen geschikt bevonden om in te richten als quarantainehuis.

Het duurde echter tot mei 1866 eer de kwestie terug werd opgenomen. Het Bezaanhuis werd dan ingericht als lazaret, eerst voor de gezonde passagiers van de *Agnes*, later voor de stadsbevolking. Op de tweede verdieping werden enige lokalen in gebruik genomen voor mannen en vrouwen afzonderlijk. Op zolder had men door middel van schutsels, kamers gemaakt voor families. Ondanks het feit dat men het quarantainehuis langs een andere poort moest binnenkomen dan de navigatieschool, kwam er protest van de leraren. De stad vond het vreemd zulke vrees voor cholera aan te treffen bij de toekomstige Belgische matrozen en bij de zee-officieren, die toch alle gevaren moesten trotseren. Veel klachten volgden nog maar mochten niet baten, hoewel ook de gouverneur ze gegrond vond. Volgens de stad was ieder gevaar voor besmetting onbestaand en bezat men bovendien geen ander lokaal, geschikt voor hun onderwijs.

Vanaf 22 juni mochten de politiekommissarissen mensen naar het Bezaanhuis sturen. Enkele werk- en toezichtvrouwen werden er op de kosten van de stad aangesteld tegen een halve frank per dag, en de agenten van de Eerste Wijk zorgden voor de ordehandhaving.

CHOLERA.

TE NEMENE ZORGEN OM ZICH VOOR DEZE
ZIEKTE TE BEHOEDEN.

1. Op zich zelve en in zyne woonplaats de meest mogelyke zindelykheid te onderhouden ;
2. De lucht der kamers, welke men bewoont, te vernieuwen, door het één- of tweemaal 's daegs openen der vensters, en er geene onreine wateren, nat of vuil linnen of alle voorwerp dat de zuiverheid der lucht zou kunnen ontstellen, erin te laten verblyven ;
3. Zoo veel mogelyk, te vermyden, in een te groot getal in dezelfde kamer te slapen, en niet met geopende vensters te slapen ;
4. Zich tegen koude en vochtigheid te waerborgen, en, vooral, zich den buik en de voeten warm te houden ;
5. Gedurende de smetziekte, van het gebruik der

Voorlichtingsboekje *i.v.m.* cholera
(SAG, modern archief)

◁ Richtlijnen tot renovatie van krotwoningen uit 1849 (SAG, modern archief)

Enkele dagen na de opening deden er zich enige gevallen van cholera voor, veroorzaakt door het feit dat de geloogden overdag totaal vrij waren en dan ook gewoonlijk hun eigen woning weer opzochten. De nodige maatregelen werden genomen om dit verder te voorkomen. Ook kwamen er klachten binnen over de verzorging in het huis, onder andere over het gebrek aan eten en vuur. De mensen moesten er zelf voor zorgen, wat onmogelijk was omdat zij, tijdelijk verhinderd hun beroep uit te oefenen, over geen geld beschikten. Later zorgde het bureel van weldadigheid voor voedselbedelingen. Ook qua reinheid liet de dienst veel te wensen over, zodat men veertien dagen na de opening een tijdlang geen mensen meer opnam om tot de verdelging van allerlei ongedierte te kunnen overgaan. Op 28 augustus verbleven nog veertig personen in het Bezaanhuis, die wel konden maar niet wilden vertrekken. Dit was zeer aannemelijk volgens Dens, daar ze er zo goed verzorgd werden. De hoofdkommissaris beval echter de volledige ontzuiming, wat op één september dan ook gebeurd was.

Het begraven van de slachtoffers

In de jaren 1866-1867 beschikte Antwerpen over vier kerkhoven : Kiel (opp. 25.690 m²), Sint-Willebrordus, Sint-Laurentius (opp. 2.120 m²) en Stuivenberg (opp. 18.232 m²), waar men alleen protestanten, personen die niet tot een erkende kultus behoorden en zij die er een monument hadden begroef. In de loop van 1866 werden er klachten geuit tegen dit laatste kerkhof : men zou er geen aandacht schenken aan hygiënische voorschriften en de graven zouden er om de vijf jaar vernieuwd worden, zodat men onmogelijk op de begraafplaats kon komen zonder sporen te vinden van recente begrafenissen en beenderen uit de leeggemaakte graven. Tijdens de epidemie werden de lijken van de slachtoffers zonder verwijl naar het gasthuis gevoerd. De wagens van het weldadigheidsbureel reden voortdurend heen en weer, beladen met doods-kisten, om het nodige aantal aan de woningen af te zetten. Het aantal gewenste kisten werd met krijt op de deuren of muren geschreven. De choleralijken mochten niet naar de kerken gebracht worden.

Het beheer der godshuizen en het bureel van weldadigheid zorgden ervoor dat iedere kist een dosis ijzersulfaat of

bleekpoeder bevatte, opdat de lijken de lucht niet zouden verpesten bij hun overbrenging naar de begraafplaats. Op iedere kist moest de familie duidelijk de naam van het slachtoffer vermelden. Zoals reeds gemeld, werden de lijken onmiddellijk opgehaald, terwijl in normale tijden de wet voorschreef dat de overledene minstens 24 uur in het sterfhuis moest blijven, een regel waarop dus hier omwille van de hygiëne uitzondering werd gemaakt.

Deze maatregel leverde stof voor de verbeelding van de bevolking. Zo ging het verhaal de ronde dat dragers, onderweg naar het kerkhof, hoorden kloppen in de kist en de zagezegde overledene nog springlevend vonden. Een gerucht dat na onderzoek door het beheer der godshuizen heftig werd tegengesproken. Niettemin werden maatregelen getroffen om het gevaar van schijndoden te onderscheppen. Het beheer der godshuizen beval de internen een tweede nazicht der lijken en verbood een te groot gebruik van ontsmettingsstoffen in de kist, evenals de hermetische sluiting ervan vóór 48 uur na de dood. In de lijkenhuisjes werd er nog een laatste inspectie gehouden door een speciaal hiervoor aangestelde dokter, die tweemaal per dag het Kielkerkhof bezocht en er de orde van de begrafenissen regelde. Hij kreeg hiervoor tien frank per dag. Door het openhouden der kisten, werden de lijkhuizen op de kerkhoven, ondanks de voortdurende uitrokingen zo zeer besmet, dat men overging tot het bouwen van hangars op Kiel en Stuivenberg waar de lucht regelmatig kon circuleren. Ook gaf men bevel op beide begraafplaatsen grote vuren aan te leggen tot ontsmetting van de lucht.

Last but not least : de haven. Welke maatregelen werden er getroffen ?

Men wist uit ervaring dat de vele landverhuizers die Antwerpen aandeden, zeker ten tijde van epidemieën een reëel gevaar betekenden. De geschiedenis van 1849 toen er cholera uitbrak aan boord van de Amerikaanse driemaster *Medora*, herhaalde zich echter. Dezelfde radeeloosheid, dezelfde haastige beslissingen in 1866.

De overheid werd anderzijds door de gouverneur aangespoord een degelijk onderzoek te verrichten naar de omstandigheden waarin de vele voornamelijk Duitse uitwijkelingen hun verblijf te

Enkele dagen na de opening deden er zich enige gevallen van cholera voor, veroorzaakt door het feit dat de geloogden overdag totaal vrij waren en dan ook gewoonlijk hun eigen woning weer opzochten. De nodige maatregelen werden genomen om dit verder te voorkomen. Ook kwamen er klachten binnen over de verzorging in het huis, onder andere over het gebrek aan eten en vuur. De mensen moesten er zelf voor zorgen, wat onmogelijk was omdat zij, tijdelijk verhinderd hun beroep uit te oefenen, over geen geld beschikten. Later zorgde het bureel van weldadigheid voor voedselbedelingen. Ook qua reinheid liet de dienst veel te wensen over, zodat men veertien dagen na de opening een tijdlang geen mensen meer opnam om tot de verdelging van allerlei ongedierte te kunnen overgaan. Op 28 augustus verbleven nog veertig personen in het Bezaanhuis, die wel konden maar niet wilden vertrekken. Dit was zeer aannemelijk volgens Dens, daar ze er zo goed verzorgd werden. De hoofdkommissaris beval echter de volledige ontzuiming, wat op één september dan ook gebeurd was.

Het begraven van de slachtoffers

In de jaren 1866-1867 beschikte Antwerpen over vier kerkhoven : Kiel (opp. 25.690 m²), Sint-Willebrordus, Sint-Laurentius (opp. 2.120 m²) en Stuivenberg (opp. 18.232 m²), waar men alleen protestanten, personen die niet tot een erkende kultus behoorden en zij die er een monument hadden begroef. In de loop van 1866 werden er klachten geuit tegen dit laatste kerkhof : men zou er geen aandacht schenken aan hygiënische voorschriften en de graven zouden er om de vijf jaar vernieuwd worden, zodat men onmogelijk op de begraafplaats kon komen zonder sporen te vinden van recente begrafenissen en beenderen uit de leeggemaakte graven. Tijdens de epidemie werden de lijken van de slachtoffers zonder verwijl naar het gasthuis gevoerd. De wagens van het weldadigheidsbureel reden voortdurend heen en weer, beladen met doods-kisten, om het nodige aantal aan de woningen af te zetten. Het aantal gewenste kisten werd met krijt op de deuren of muren geschreven. De choleralijken mochten niet naar de kerken gebracht worden.

Het beheer der godshuizen en het bureel van weldadigheid zorgden ervoor dat iedere kist een dosis ijzersulfaat of

bleekpoeder bevatte, opdat de lijken de lucht niet zouden verpesten bij hun overbrenging naar de begraafplaats. Op iedere kist moest de familie duidelijk de naam van het slachtoffer vermelden. Zoals reeds gemeld, werden de lijken onmiddellijk opgehaald, terwijl in normale tijden de wet voorschreef dat de overledene minstens 24 uur in het sterfhuis moest blijven, een regel waarop dus hier omwille van de hygiëne uitzondering werd gemaakt.

Deze maatregel leverde stof voor de verbeelding van de bevolking. Zo ging het verhaal de ronde dat dragers, onderweg naar het kerkhof, hoorden kloppen in de kist en de zagezegde overledene nog springlevend vonden. Een gerucht dat na onderzoek door het beheer der godshuizen heftig werd tegengesproken. Niettemin werden maatregelen getroffen om het gevaar van schijndoden te onderscheppen. Het beheer der godshuizen beval de internen een tweede nazicht der lijken en verbood een te groot gebruik van ontsmettingsstoffen in de kist, evenals de hermetische sluiting ervan vóór 48 uur na de dood. In de lijkenhuisjes werd er nog een laatste inspektie gehouden door een speciaal hiervoor aangestelde dokter, die tweemaal per dag het Kielkerkhof bezocht en er de orde van de begrafenissen regelde. Hij kreeg hiervoor tien frank per dag. Door het openhouden der kisten, werden de lijkhuisen op de kerkhoven, ondanks de voortdurende uitrokingen zo zeer besmet, dat men overging tot het bouwen van hangars op Kiel en Stuivenberg waar de lucht regelmatig kon circuleren. Ook gaf men bevel op beide begraafplaatsen grote vuren aan te leggen tot ontsmetting van de lucht.

Last but not least : de haven. Welke maatregelen werden er getroffen ?

Men wist uit ervaring dat de vele landverhuizers die Antwerpen aandeden, zeker ten tijde van epidemieën een reëel gevaar betekenden. De geschiedenis van 1849 toen er cholera uitbrak aan boord van de Amerikaanse driemaster *Medora*, herhaalde zich echter. Dezelfde radeloosheid, dezelfde haastige beslissingen in 1866.

De overheid werd anderzijds door de gouverneur aangespoord een degelijk onderzoek te verrichten naar de omstandigheden waarin de vele voornamelijk Duitse uitwijkelingen hun verblijf te

Antwerpen doorbrachten. De emigranten-verblijven waren allen gelegen in de enge straatjes nabij de haven. Het onderzoek bleek mee te vallen want de kommissaris van de Eerste Wijk drukte de wens uit dat alle arme gezinnen van de stad zo gehuisvest mochten zijn. Toch vroeg de staan aan de Minister van Binnenlandse Zaken Duitsland bekend te maken dat men voorlopig geen emigranten meer wilde aanvaarden.

Een hangende kwestie, sinds jaren, was die van de eventuele oprichting van een lazaret langs de Schelde-oeveren als tijdelijk verblijf voor besmette emigranten. De wet van 18 juli 1831 voorzag in de oprichting van zulk lazaret, maar ondanks de herhaalde aanvragen zowel van stads- als provincie-overheden, bleef de uitvoering achterwege.

De minister vond dat Antwerpen geen behoefte had aan een lazaret omdat de stad geen voortdurende betrekkingen onderhield met besmette gebieden. Bovendien was het sanitair regime, ingesteld door vermelde wet, slechts toepasselijk op personen en produkten die aankwamen en niet op diegene die vertrokken uit Antwerpen.

Het betrof dus de verdediging tegen epidemieën die van buitenuit de stad zouden binnendringen, maar niet tegen ziektes die in de stad zelf zouden ontstaan. Dit laatste behoorde tot de zorgen van het gemeentebestuur, dat de reinheid en openbare gezondheid van de stad moest behartigen. De oprichting van een lazaret voor de eventuele afzondering van emigranten moest bijgevolg bekostigd worden door de stad en niet door de regering. Door de voortdurende aandrang van de sanitaire commissie van de Schelde bereikte men dat de kwestie uitvoerig behandeld werd in de Kamer van Volksvertegenwoordigers op 5 mei 1868. De voorstanders van een lazaret drukten hierbij op twee zaken : ten eerste, de besluiten van de internationale sanitaire konferentie van Parijs (1861), waarop België echter afwezig was, maar die duidelijk bepaalden dat iedere natie dergelijke instelling moest inrichten "op kosten van de regering".

Ten tweede, het feit dat zij een lazaret niet als een louter lokaal belang zagen maar als een aspekt van de nationale handel, daar Antwerpen de grote emigratievloed naar zich wou trekken, ten nadele van Le Havre, Hamburg en Bremen. De discussie betekende trouwens

'vijgen na Pasen', alhoewel uiteindelijk (in 1873 !) besloten werd een 'voorlopig' lazaret op te richten op het grondgebied van doel.

Alles bij elkaar betekenden de cholera-epidemieën een stimulans voor het stadsbestuur en de bevolking om hun hygiënische situatie eens degelijk te bestuderen en bepaalde gezondheidsmaatregelen zijn zeker een gevolg van de katastrofale afloop van de ziekte van 1866.

Bibliografie

- LEBEL J., *Epidémie cholérique de 1866*. Brussel, 1867.
- *Rapport de la commission médicale locale de la ville d'Anvers au sujet de l'épidémie de choléra de 1866, conformément à la dépêche de M. le ministre de l'intérieur concernant l'enquête sur la cholera*. Antwerpen, 1867.
- *Stad Antwerpen. Cholera, verslag aan de raad*.
- XXX. *Les victimes du choléra. Episodes des deux dernières épidémies*. Antwerpen, 1866.